

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ СЕПАРАТИСТСЬКИХ КОНФЛІКТІВ

Ірина Червінка

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії 8.09.2015 р., прийнята до друку – 14.10.2015 р.)

© Червінка І., 2015

Досліджено територіальний підхід до врегулювання етнополітичних сепаратистських конфліктів, різні види територіальних механізмів. Розглянуто застосування принципу визнання етнічних відмінностей. Вивчено погляди дослідників щодо можливих негативних та позитивних наслідків застосування територіального підходу. Територіальні механізми проаналізовано відповідно до критеріїв ефективності.

Ключові слова: етнополітичний конфлікт, врегулювання, територіальний підхід, територіальний механізм, автономія, федерація, сепаратизм.

TERRITORIAL APPROACH TO THE SETTLEMENT OF ETHNOPOLITICAL SEPARATIST CONFLICTS

Iryna Chervinka

Ethno-political separatist conflict is a feature of modern international relations and a potential threat to global security. The number of such conflicts is growing and the danger of their aggravation remains an urgent problem, thus, studying the possibilities of solving them is an important task.

The concept of ethno-political separatist conflict integrates two terms of the Western science: "self-determination conflict" and "separatist conflict". Such conflicts arise from the desire for self-determination, including political, cultural, national self-determination, partial (autonomy) or full secession. It is also argued that the conflict in Ukraine is not a separatist but pseudo-separatist one.

Territorial approach to the settlement of ethno-political separatist conflicts can be the most effective because it is difficult to resolve such conflicts using other mechanisms: they deal only with secondary effects while it is important to solve the core problem of the conflict.

U. Schneekener's classification of mechanisms of ethno-political conflicts settlement is considered. The main attention is focused on the mechanisms of recognition of ethnic differences which include territorial solutions. The various types of territorial mechanisms, including external (requirements of independence and unification with another state (by S. Wolff), secession, dissolution (by U. Schneekener)) and internal (autonomy, federation) are studied.

The scientists' views on the ability of territorial approach to solve ethno-political conflicts are considered. The possible negative (H. Hale, P. Roeder, D. Treisman) and positive (T. Gurr, S. Saideman, D. Rothchild, C. Hartzell) consequences of territorial approach application are studied.

Territorial mechanisms are also analyzed according to the criteria of efficiency. Territorial approach aims at eliminating causes of ethno-political separatist conflicts that is why it can be effective in their settlement and enable to remove tension between parties. However, today territorial mechanisms are used insufficiently. Typically, one party of the conflict tries to avoid their use or provides insufficient level of self-government for another party. Therefore, it is necessary to involve supranational institutions as objective participants of a conflict in the process of settlement.

Key words: ethno-political conflict, settlement, territorial approach, territorial mechanism, autonomy, federation, separatism.

Етнополітичні конфлікти є характерною ознакою сучасних міжнародних відносин та потенційною загрозою глобальній безпеці, тому дослідження проблеми їхнього врегулювання є важливим завданням. Оскільки кількість таких конфліктів з часом лише зростає, а існуючі стратегії врегулювання не завжди

виявляються ефективними, необхідним є дослідження можливих механізмів врегулювання, визначення їхньої ефективності та можливих шляхів її посилення. Розглядаючи етнополітичні сепаратистські конфлікти, варто зазначити, що найефективнішим у їх врегулюванні може бути територіальний підхід.

Адже етнополітичні сепаратистські конфлікти важко піддаються врегулюванню за допомогою інших механізмів. Переважно мирні засоби вирішення спорів можуть застосовуватися на певних етапах врегулювання з метою налагодження діалогу та вирішення незначних суперечностей, а у разі виникнення військового протистояння міжнародні організації можуть вдаватися до миротворчих дій. Режими прав меншин надають захист етносам від дискримінації, забезпечують належне дотримання їхніх прав і збереження самобутності, а розподіл владних повноважень дає змогу брати участь у політичному житті держави та прийнятті важливих рішень. Однак ці засоби не можуть усунути головні суперечності, що стали причиною конфлікту – прагнення до самовизначення/відокремлення однієї сторони, реалізація якого суперечить інтересам іншої або загрожує її територіальній цілісності.

Тому для ефективного врегулювання таких конфліктів найприйнятнішими можуть бути територіальні механізми. Адже вони спрямовані на вирішення основної проблеми, що може сприяти врегулюванню суперечностей та створенню нових форм взаємовідносин для сторін конфлікту. Однак такі механізми застосовуються не надто часто, оскільки їх використання може спричинити не лише вирішення суперечностей, а сприяти подальшим динамічним змінам політичної системи держави. Незважаючи на це, проблема самовизначення, що є коренем сучасних сепаратистських етнополітичних конфліктів, вимагає застосування саме територіального підходу. Як зазначає С. Вольф, серед стратегій, спрямованих на врегулювання конфліктів у розділених суспільствах, територіальні підходи переважно асоціюються з конфліктами самовизначення [14]. Оскільки кількість таких конфліктів зростає, а небезпека їхнього загострення залишається актуальною проблемою, дослідження можливостей їх врегулювання є нагальним завданням. Варто звернути особливу увагу на необхідність визнання етнічних відмінностей спільнот та покладення цього принципу в основу процесу врегулювання конфліктів такого роду.

Вивченням проблеми застосування територіального підходу до врегулювання етнополітичних конфліктів займався багато учених, зокрема, С. Вольф, К. Гартцель, Г. Гейл, А. Кіссе, С. Корнел, Дж. МакГаррі, Б. О'Лірі, Ф. Редер, Дж. Ротшильд, С. Сайдеман, Д. Трейсман, У. Шнекенер та ін. Однак варто більше уваги приділити питанню ефективності цих механізмів та визначенню необхідних напрямів їхнього удосконалення.

З огляду на це, метою роботи є дослідити поняття територіальних механізмів врегулювання етнополітичних конфліктів та наслідки їхнього

застосування, а також проаналізувати їхню ефективність відповідно до багатьох критеріїв.

Розглядаючи етнополітичні сепаратистські конфлікти, маємо на увазі передусім сепаратизм бездержавних націй, оскільки саме він стає їх причиною. У західній науці зустрічаємо два терміни – “конфлікт самовизначення” (self-determination conflict) і “сепаратистський конфлікт” (separatist conflict). Однак у цій роботі термін “сепаратистський конфлікт” об'єднує обидва поняття, оскільки сепаратизм є крайнім проявом прагнення до самовизначення. Конфлікти, що виникають внаслідок прагнення до самовизначення, можуть мати на меті політичне, культурне, національне самовизначення, часткове (автономію) або повне (сепарацію) відокремлення. Оскільки розглядаються бездержавні нації як суб'єкти таких конфліктів, а вони здебільшого вимагають саме відокремлення, то доцільно застосовувати термін “сепаратистські конфлікти”.

В. Панібудьласка дає таке визначення сепаратизму (лат. *separatio* – відокремлення) – політика і практика суспільно-політичного руху, що спрямовані на здобуття державного суверенітету окремою етносоціальною спільнотою на території її проживання у межах існуючої держави або прагнення до об'єднання частин одного етносу, що мешкають у різних державах (іредентизм) [4, с. 306]. Серед численних типів і форм сепаратизму, які знає історія людства, – зазначає він, – найпоширенішим виявився етнополітичний сепаратизм, що зумовлено самою природою етносу, оскільки у його основу покладені такі інтеграційні фактори, як етнічна самосвідомість – “ми – не ми”, “свої – чужі”, самоназва – “етнонім”, спільна територія, культура, мова, історичні традиції [4, с. 307].

Врегулювання багатьох етнополітичних сепаратистських конфліктів ускладнює негативне ставлення світової спільноти до сепаратизму загалом, який сприймається виключно як загроза територіальній цілісності та суверенітету існуючих держав. Такий підхід виключає можливість іншого сприйняття сепаратизму, – як прагнення бездержавних націй до відокремлення та створення власної держави, яке може бути спричинене об'єктивними передумовами. Тут потрібно додати, що йдеться про сепаратизм саме бездержавних націй, етносів, а не про штучно створене з метою дестабілізації ситуації у певній країні або захоплення її територій протистояння, спричинене не внутрішніми процесами у державі, а зовнішніми силами.

Адже події в Криму і на сході України не є ані етнополітичним конфліктом, ні сепаратизмом у його класичному значенні. Швидше це є псевдосепаратизм, так само замаскований під сепаратизм, як політичний характер цього конфлікту – під

етнополітичний, і з тією самою метою. В період перебування України у сфері російського впливу в Криму та на сході не спостерігалось спалахів конфлікту, як і логічного для них підґрунтя. Адже об'єктивними ознаками сепаратизму є наявність бездержавних націй чи етносів, які мають мову, культуру, історію, інституції для вираження власної волі до самовизначення тощо. Говорити про можливі сепаратистські тенденції на території України можна лише у контексті кримськотатарського самовизначення. Тоді вони могли б мати об'єктивний характер. У Криму ж спостерігаємо сепаратистські прагнення штучно заселеного некорінного населення, на сході – “замовний” сепаратизм, підсилений професійними та непрофесійними військовими формуваннями іншої держави. Тому у цьому випадку немає підстав для застосування територіальних механізмів. Якщо ж розглядати сепаратизм у його класичному розумінні, то застосування територіального підходу може позитивно вплинути на зменшення рівня конфліктності міжнародної системи.

Важливим принципом, який є передумовою мирного та ефективного врегулювання етнополітичних конфліктів, є визнання етнічних відмінностей. Наприклад, У. Шнекенер [12], відомий німецький політолог та дослідник у сфері міжнародної безпеки і врегулювання конфліктів, у своїй класифікації механізмів врегулювання етнополітичних конфліктів виділяє три групи: механізми, спрямовані на усунення етнічних відмінностей (elimination), контроль (control) та визнання (recognition).

Перша група включає геноцид/етноцид, етнічні чистки, примусову асиміляцію; друга – примусове домінування (coercive domination), спільно обране управління (co-opted rule) та обмежене самоуправління (limited self-rule). Ці дві групи містять неприйнятні, як справедливо стверджує У. Шнекенер, методи врегулювання, тоді як третя група, що ґрунтується на політиці визнання, об'єднує прийнятні механізми вирішення конфліктів: внутрішні та міжнародні режими прав меншин (domestic and international minority rights regimes), інтегративний/консоціальний розподіл владних повноважень (integrative/consociational power-sharing), територіальні рішення (territorial solutions), дво/багатосторонні режими (bi-/multilateral regimes).

Усі види дискримінаційних механізмів призводять до загострення відносин та посилення сепаратистських прагнень. Такі механізми, як асиміляція чи геноцид, хоча теоретично, але можуть вирішити проблему етнічного різноманіття насильницьким шляхом, на практиці часто дають протилежний результат: примусова асиміляція часто посилює опір етносу, до якого вона застосовується, сприяє утвердженню його самобутності, а етнічні чистки чи

геноцид викликають ненависть та призводять до критичного загострення конфлікту. Крім того, будучи антигуманними, вони взагалі не мають права на існування.

Як зазначає У. Шнекенер, механізми першої та другої групи застосовуються домінуючою етнічною групою, що представлена центральним урядом; механізми третьої групи, до яких належать і територіальні, є результатом двостороннього переговорного процесу між етнічною більшістю та меншиною, інколи за участі зовнішнього актора. Вони передбачають, що відмінності між більшістю і меншістю **визнаються**, і обидві сторони усвідомлюють, що це визнання має бути втілене у відповідних інституційних механізмах. Як зазначає відомий вчений В. Кимлічка, згідно з останніми дослідженнями етнонаціональних конфліктів, у світі найкращим способом забезпечити лояльність національних меншин є визнання їхнього почуття окремої національності, а не його придушення [2].

Механізм режимів прав меншин ґрунтується на принципах рівності різних етнічних груп, недопущенні їх дискримінації, забезпеченні їхньої здатності реалізувати свої права (культурні, релігійні, мовні, соціальні), а також на гарантуванні їм певного рівня самоуправління та представництва в органах влади. Важливим елементом є забезпечення політичних прав: право на політичну діяльність, створення політичних організацій тощо.

Розподіл владних повноважень полягає у врегулюванні етнічних суперечностей за допомогою співпраці різних етнічних груп, які змушені працювати і приймати рішення разом, а остаточною метою є взаємна згода та перетворення суперників на партнерів. Для успішного застосування механізму важливими є сприятливі умови та належне нормативно-правове забезпечення.

Що стосується механізму територіальних рішень, У. Шнекенер стверджує, що основною метою його застосування є надання етнічним групам можливості автономно керувати власними політичними, економічними, культурними справами на території свого проживання. Він виділяє внутрішньодержавні територіальні рішення – автономію (спеціальні правила, статус певних регіонів всередині держави) і федерацію (територіальна і політична організація усієї держави) [12, р. 30]. Крім внутрішніх, У. Шнекенер зараховує до територіальних рішень відокремлення та повний розпад держави, які є найдалекосіянішим способом визнання відмінностей груп, тобто означають здобуття ними незалежності [12, р. 33].

Цікавою з точки зору вивчення територіальних механізмів врегулювання етнополітичних конфліктів є праця С. Вольфа “Підходи до врегулювання

конфліктів у розділених суспільствах”. У той час, як У. Шнекенер називає такі механізми територіальними рішеннями, С. Вольф вживає термін “територіальне самоуправління” (territorial self-government), визначаючи його як юридично закріплені повноваження територіально обмежених утворень у межах визнаних кордонів існуючих держав щодо здійснення політичних функцій незалежно від інших органів влади у державі, але підпорядковуючись їй загальному правопорядку [14, р. 9]. Загальнішим та влучнішим, з огляду на предмет дослідження, є термін “територіальні механізми” для позначення вказаних понять (“територіальні рішення” за У. Шнекенером і “територіальне самоуправління” – за С. Вольфом).

С. Вольф зазначає, що вимоги щодо самовизначення територіально зосереджених груп можуть варіювати від вимог незалежності та об’єднання з іншою державою (які автор називає зовнішнім самовизначенням) до територіального самоврядування у межах існуючої держави та нетериторіального самоврядування – культурної автономії (внутрішнє самовизначення). У. Шнекенер, вивчаючи територіальні механізми врегулювання конфліктів, також виділяв внутрішні механізми – автономію і федерацію. Територіальна автономія, на його думку, є формою децентралізації, тобто центральні органи влади передають повноваження регіонам. Територіальна автономія означає самовизначення конкретної території, передусім історичного регіону, де етнічна група становить локальну більшість. Федерація має нецентралізовану чи поліцентралізовану структуру, в якій немає чітко вираженої ієрархії між суб’єктами федерації і центром. Будучи територіальною організацією усієї держави, вона може бути симетричною (рівні права і повноваження усім частинам) та асиметричною (різні права для різних регіонів) [12, р. 31].

Загалом для підвищення ефективності врегулювання за допомогою територіальних механізмів необхідним є поєднання їх з іншими механізмами, наприклад, Дж. МакГаррі і Б. О’Лірі відзначають, що “...успішні приклади територіального плюралізму доводять, що автономія повинна поєднуватися з розподілом владних повноважень” [8].

С. Вольф відзначає глибокі розбіжності у поглядах вчених щодо того, чи територіальний підхід може забезпечити відновлення миру, не призводячи до розпаду держави. Наприклад, С. Корнелл стверджує, що “створення автономних регіонів сприяє сепаратизму” [5, р. 252].

Однак багато дослідників дотримуються протилежної точки зору. Т. Р. Гарр зазначає, що: “...історичний досвід доводить, що автономія може

бути ефективним механізмом управління регіональними конфліктами” [6, р. 301]. Позитивно сприймає здатність територіальних механізмів до врегулювання конфліктів С. М. Сайдеман, стверджуючи, що “федералізм зменшує рівень етнічного насильства” [11, р. 118]. На думку Д. Ротшильда і К. Гартцеля, територіальна автономія у поєднанні з іншими захисними заходами може використовуватися для того, щоб запевнити групи у розділених суспільствах у їхній безпеці і здатності здійснювати обмежені повноваження [10, р. 269]. Український дослідник А. Кіссе зазначає, що угоди про автономію можуть бути ефективним інструментом управління конфліктами за умови їхньої реалізації в належний спосіб. До того ж він виділяє недоліки автономії: “...за певних умов вона сприяє зростанню сепаратизму; її складно реалізувати при дисперсному проживанні етнічної групи; створює “внутрішні меншини”, права яких можуть ігноруватися; нераціональне дублювання інфраструктури” тощо [3].

Переважно основним аргументом критиків територіального підходу, наприклад, Г. Гейла, Ф. Редера, Д. Трейсмана [7; 9; 13] є те, що застосування таких механізмів може бути небезпечним для територіальної цілісності держави. Однак, вивчаючи територіальні механізми врегулювання конфліктів, бачимо, що дослідники розуміють під ними не лише автономію, федерацію чи інший вид територіального самоуправління всередині держави, а виділяють і зовнішні територіальні механізми. Наприклад, С. Вольф говорить про зовнішнє самовизначення – незалежність чи об’єднання з іншою державою, а У. Шнекенер поряд з автономією та федерацією розглядає відокремлення та розпад держави. Він стверджує, що відокремлення (secession) передбачає зміну міжнародних кордонів і створення нової держави або (у деяких випадках) об’єднання з уже існуючою державою, а розпад (dissolution) передбачає створення на її основі нових держав [12, р. 33].

При цьому вони не вважають такі механізми менш прийнятними: у той час, як внутрішнє самовизначення С. Вольф вважає викликом сучасній державі-нації, зовнішнє, хоча і створює загрозу політичним кордонам, не суперечить моделі “одна держава–одна нація”, а зміцнює її [14, р. 4]. Російська дослідниця сепаратистських конфліктів О. Болотнікова зазначає, що поділ держави, або сецесія, здатна вирішити етнополітичний конфлікт, знизивши рівень етнічної різноманітності у частинах держави. Однак сецесія призводить до нових проблем, які можуть виявитися у короткотерміновій чи довготерміновій перспективі [1].

Переважно будь-які методи врегулювання конфліктів мають свої недоліки та проблеми

застосування. Щоб визначити ці проблеми, проаналізуємо територіальні механізми відповідно до таких критеріїв: позитивний результат, зобов'язувальний характер, швидкість дії, ризик небажаних наслідків, етап конфліктного протистояння, можливість досягнення консенсусу, легітимність:

– *позитивний результат* – територіальні механізми дають позитивний результат, оскільки врегульовують конфлікт шляхом усунення його причини;

– *зобов'язувальний характер* – територіальні механізми відповідають даному критерію, однак лише у випадку, якщо сторони дотримуються взятих на себе зобов'язань;

– *швидкість дії* – територіальні механізми потребують тривалого часу для того, щоб показати позитивний результат, однак вони відразу переводять відносини у конструктивне русло;

– *ризик небажаних наслідків* – застосування територіальних механізмів має високу імовірність виникнення непередбачуваних наслідків: вони сприяють врегулюванню конфлікту, зменшують напруженість, однак можуть посилювати націоналістичні і сепаратистські настрої етносу. Питання про негативний характер таких наслідків є двояким: для держави, її територіальної цілісності вони є негативними, однак для етносу – природними;

– *етап конфліктного протистояння* – територіальні механізми застосовують недостатньо, крім того, необхідним є їхнє превентивне використання, що дало б змогу запобігати конфліктам шляхом створення прийнятної для сторін форми взаємовідносин та співіснування;

– *можливість досягнення консенсусу* – територіальні механізми побудовані на принципах компромісу, взаємоповаги та взаємного визнання, тому дають можливість досягнення консенсусу між сторонами конфлікту;

– *легітимність* – правомірність зовнішніх територіальних механізмів є дискусійною через суперечність з принципом територіальної цілісності, яка перешкоджає їхньому ефективному застосуванню. Тому важливою умовою підвищення ефективності територіальних механізмів є чітка правова регламентація їхнього застосування.

На наш погляд, територіальний підхід може бути найефективнішим у врегулюванні етнополітичних сепаратистських конфліктів, оскільки спрямований не на залагодження вторинних наслідків конфлікту, а на усунення причини, що дає змогу зняти напруженість у відносинах сторін. Для підвищення ефективності територіальних механізмів врегулювання конфліктів необхідне посилення їхнього зобов'язувального характеру, превентивне застосування та його чітка правова регламентація.

Конкретні кроки щодо втілення цих цілей та посилення ефективності територіальних механізмів можуть стати об'єктом подальших досліджень цієї проблематики, що дало б змогу позитивно вплинути на процеси врегулювання конфліктів такого роду та сприяти зменшенню рівня конфліктності загалом. Також детального опрацювання потребує питання можливості та способи залучення міжнародних інституцій до застосування територіальних механізмів. Адже сьогодні територіальні механізми застосовуються недостатньо. Переважно одна сторона конфлікту виступає проти їхнього застосування або пропонує недостатній для іншої сторони рівень самоуправління. Тому у таких конфліктах необхідною є участь наднаціональних інституцій як об'єктивних учасників врегулювання, які б змогли неупереджено підійти до проблеми та запропонувати найприйнятніший варіант її вирішення.

1. Болотникова О. Р. *Проблеми урегулювання етнополітичних сепаратистських конфліктів в XXI столітті* : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / О. Р. Болотникова ; Нац. иссл. ун-т "Высшая Школа Экономики". – М., 2012. – 31 с. 2. Кимлічка В. *Лібералізм і права меншин* / В. Кимлічка; пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб. – Х.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.
3. Кіссе А. *Політико-правові засади управління етнічним конфліктом* : автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / А. Кіссе ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2006. – 32 с.
4. Панібудьласка В. *Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа* / В. Панібудьласка // *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – К., 2009. – Вип. 44: Курасівські читання-2009. – С. 306–313.
5. Cornell S. E. *Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective* / S. E. Cornell // *World Politics*. – 2002. – № 54 (2). – P. 245–276.
6. Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts* / T. Gurr. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1993.
7. Hale H. E. *Divided We Stand: Institutional Sources of Ethnofederal State Survival and Collapse* / H. E. Hale // *World Politics*. – 2004. – № 56. – P. 165–193.
8. McGarry J. *Territorial Approaches to Ethnic Conflict Settlement* / J. McGarry, B. O'Leary // *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*, K. Cordell, S. Wolff (eds). – London: Routledge, 2011. – P. 249–265.
9. Roeder P. G. *Where Nation-States Come From: Institutional Change in the Age of Nationalism* / P. G. Roeder. – Princeton: Princeton University Press, 2007.
10. Rothchild D. *Security in Deeply Divided Societies: The Role of Territorial Autonomy* / D. Rothchild, C. Hartzell // *Identity and Territorial Autonomy in Plural Societies*, W. Safran and R. Máz (eds). – London: Frank Cass, 2000. – P. 254–271.
11. Saideman S. M. *Democratization, Political Institutions, and Ethnic Conflict: A Pooled Time-Series Analysis, 1985–1998* / S. M. Saideman, D. J. Lanoue, M. Campenni S. Stanton // *Comparative Political Studies*. – 2002. – № 35(1). – P. 103–129.
12. Schneckener U. *Models of*

- Ethnic Conflict Regulation: The Politics of Recognition* / U. Schneckener // *Managing and Settling Ethnic Conflicts*, U. Schneckener and S. Wolff (eds). – London: Hurst, 2004. – P. 18–39. 13. Treisman D. S. *The Architecture of Government: Rethinking Political Decentralization* / D. S. Treisman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 14. Wolff S. *Approaches to Conflict Resolution in Divided Societies* / S. Wolff // *Ethnopolitics papers, Exeter centre for ethno-political studies*. – Exeter: Univ. Of Exeter, 2010. – № 5. – 38 p.
1. Bolotnikova O. R. *Problemyi uregulirovaniya etnopoliticheskikh separatistskikh konfliktov v XXI veke : avtoref. dis... kand. polit. nauk: 23.00.04* / O. R. Bolotnikova ; Nats. issl. un-t “Vysshaya Shkola Ekonomiki”. – M., 2012. – 31 s.
2. Kymlichka V. *Liberalizm i prava menshyn* / V. Kymlichka; per. z anhl. R Tkachuk; hol. red. i avtor peredm. Dzh. Perlin; nauk. red. I. Lyzohub. – Kh.: Tsentri osvity i nauky, 2001. – 176 s.
3. Kisse A. *Polityko-pravovi zasady upravlinnia etnichnym konfliktom : Avtoref. dys... d-ra polit. nauk: 23.00.05* / A. Kisse ; Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. – K., 2006. – 32 s.
4. Panibudlaska V. *Etnopolitychnyi separatyzm – poniattia, zmist, formy i pryroda* / Volodymyr Panibudlaska // *Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. – K., 2009. – Vyp. 44: Kurasivski chytannia-2009. – S. 306–313.
5. Cornell S. E. *Autonomy as a Source of Conflict: Caucasian Conflicts in Theoretical Perspective* / S. E. Cornell // *World Politics*. – 2002. – № 54 (2). – R. 245–276.
6. Gurr T. *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts* / T. Gurr. – Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1993.
7. Hale H. E. *Divided We Stand: Institutional Sources of Ethnofederal State Survival and Collapse* / H. E. Hale // *World Politics*. – 2004. – № 56. – P. 165–193.
8. McGarry J. *Territorial Approaches to Ethnic Conflict Settlement* / J. McGarry, B. O’Leary // *The Routledge Handbook of Ethnic Conflict*, K. Cordell, S. Wolff (eds). – London: Routledge, 2011. – R. 249–265.
9. Roeder P. G. *Where Nation-States Come From: Institutional Change in the Age of Nationalism* / P. G. Roeder. – Princeton: Princeton University Press, 2007.
10. Rothchild D. *Security in Deeply Divided Societies: The Role of Territorial Autonomy* / D. Rothchild, S. Hartzell // *Identity and Territorial Autonomy in Plural Societies*, W. Safran and R. Máiz (eds). – London: Frank Cass, 2000. – P. 254–271.
11. Saideman S. M. *Democratization, Political Institutions, and Ethnic Conflict: A Pooled Time-Series Analysis, 1985–1998* / S. M. Saideman, D. J. Lanoue, M. Campenni S. Stanton // *Comparative Political Studies*. – 2002. – № 35(1). – P. 103–129.
12. Schneckener U. *Models of Ethnic Conflict Regulation: The Politics of Recognition* / U. Schneckener // *Managing and Settling Ethnic Conflicts*, U. Schneckener and S. Wolff (eds). – London: Hurst, 2004. – P. 18–39.
13. Treisman D. S. *The Architecture of Government: Rethinking Political Decentralization* / D. S. Treisman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
14. Wolff S. *Approaches to Conflict Resolution in Divided Societies* / S. Wolff // *Ethnopolitics papers, Exeter centre for ethno-political studies*. – Exeter: Univ. Of Exeter, 2010. – № 5. – 38 r.